

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№102

(19292)

2019 чылдың

сентябрь 10

вторник

Хүннүн үнери — 05:51

Ажары — 19:01

Хүн дурту — 13:10

солунуң сайтызы: //shyn.ru электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Садар өртээ хостуг 12+

Кызылдың 105 чылынга

ХӨГЖУЛДЕНИН КӨВҮРҮҮ

Хүннүн медээлери

60 ДУГААР "КЫЗЫЛДЫН ХҮНДҮЛҮГ ХАМААТЫЗЫ"

Кызыл хоорайның Баштыңы Ирина Казанцева "Хоорайның хүндүлүг хамаатызы" деп хөрек демдээн пассажирлер аргыштырар бүдүрүлгениң директору албан-дужаалга ажылдап чораан Константин Никифоровка ты-выскан. Автомобиль транспортуңуң хүндүлүг ажылдакчызы, "Авария чок ажылдааны", "Күш-ажылдың хоочуну" күрүне шаңналдарының эдилекчизи Константин Федорович бөдүүн чолаачыдан эгелзеш, бүдүрүлгениң директо-рунга чедир ажылдаан. Олышкаш "Кызылдың хүндүлүг хамаатызы" деп атты 2019 чылда алган 60 дугаар хоочун болган.

24 САЯ РУБЛЬДИ ТӨЛЭЭН

2019 чылдың 9 айының дургузунда эп-тештирилге судунуң кожуннарда учас-токтарыңче административтиг корум-чурум үрээшкннериниң дугайында 935 протокол кирген. Ооң иштинде автомашинаны эзирик башкарып чорааны дээш 856 чолаачы 24 сая рубльди төлзөн. 500 "демир аъттарны" ха-выргаш, торгаал шөлдөрүнче тургускан, 800 чолаачының автомашина башкараар эргезин 1,5-тен 2 чыл чедир казаан. Мооң мурнунда шииттирип чораан 300 кижиге административ-тиг хайгааралдың чурумун хажытканы дээш административтиг харысалганы онааган, 203 хамаатыны хоругдаан, 135 кижини алба-дал-биле ажылдаткан. Оларның аразында 13 кижиге хамаарыштыр 16 300 рубль түңнүг торгаалды онааган.

"ШКОЛАЖЕ КИРЕРИНГЕ ДУЗАЛАШ"

Өвүр кожунга «Школаже киреринге дузалаш» деп акцияның түңнелинде, хөй ажы-төлдүг болгаш орулгазы эвээш 106 өг-бүледен 123 уругга өөредилге херекселдери база идик-хеп-биле дузалашкан. Тываның Саң-хөө ямызы, Спорт ямызы, Кызыл-да культураның болгаш дыштанылганың парыгының, Өвүр кожунуң чагыргазының удуртулгазы, Төлээлекчилер хуралы, ал-бан организациялар, Федералдыг албан черлериниң төлээлери, хууда сайгарлыкчы-лар болгаш боттарының күзели-биле дуза каткан кижилерниң саны эвээш звес болган. Ниитизи-биле 2019-2020 чаа өөредилге чылында 87 өөредилге херекселдерин, 24 сумканы, 36 форманы, 10 школачы идикти, 6 спортчу хепти, 10 спортчу идиктерни саткан.

"БЯТКАН ХЕРЭЭ ЧОК!"

Улуг-Хем кожунуң төвү Шагаан-Арыг-га коллективтер аразынга "Бяткан херээ чок!" деп танцы-сам мөөрейин эрттирген. Хөй кижини мөөңнээн, флеш-моб хемчегни Тывада Күш-ажыл болгаш Театр чылынга тураскааткан. Мөөрейге сумулардан база Шагаан-Арыгның ажылчын коллективте-ринден ниитизи-биле 16 команда киришкен. Чараш уткалыг танцы-самы-биле дээди шаңнал Гран-прини Шагаан-Арыгның 2 ду-гаар школазының коллективи чаалап алгаш, 50 муң рубль-биле шаңнаткан. Бирги черге Хайыраканның командазы төлептиг болган, шаңналы 25 муң рубль, ийиги черни ээлзеш, төп эмнелгениң командазы 15 муң рубльди алган, үшкү черге кирген "Солнышко" уруг-лар садының командазы 10 муң рубль-биле шаңнаткан. Ийи-Тал, Арыг-Бажы, Торгалыг, Чааты, Арыскан, Арыг-Үзүү, Иштии-Хем, Эйлиг-Хем суурларның база Шагаан-Арыг хоорайның командаларынга "Идепкейлиг кир-жилге" деп тускай шаңналдарны тывыскан.

19 чылдың сентябрьның 7 – Тываның төөгүзүңге кылдыр демдеглеттинип артар хүн. Чүге дизе Кызылдың 105 чыл оюн демдеглээн байыр-да чаа коммунал көвүрүгнү ажылгалче кириген. Көвүрүг хемивис Эне-Сайны кежир хоорайның кол комму-нунга 1957 чылда ажылгалче киргеш, мынчага чедир оон келген хөй аалчыларның хоорайже кирер кол булуңу болуп, ам-даа шыдажып келген. Ындыг-даа болза бодунуун алыр, ооң кадында, эрткен чылдарда бол-гон шимчээшкннери көвүрүгнү катап чаартырынче алган. Ону кылыры база ындыг белең звес болган. Чазан бо көвүрүгнүң эде тудар төлөвилелин бот-тарыңга 1,26 млрд. рубльди ооң иштинде республика-дан 10 сая рубльди немер тургаш, камгалап ап шыдап-кан, көвүрүгнүң тудуу 2017 чылда шалыпкын эгелзеш, көвээр бичии-даа сулараш чок, ажил графигин эзугаар-ны уламчылаан. Тудугнуң кол хүлээнип алыкчызы-ны КХН болган. Бо тудугга 1700 ажыг кижиге ажылдаан. Баштыңы Шолбан Кара-оолдун даалгазы эзугаар тудуг-дакчыларының 90 хуузу республиканың чурттакчыла-ры болган. Тудуунга хамаарышкан тускай эртемниглер болган. КХН-ниң чигине директору Сергей Уюсов бодунуң-дан ажылын айыттырган хуусаада доозар дээш, бүгү-нүң үндүрүп ажылдаан. Ол халас барбаан. Кончуг дүрген-де бидик шынарлыг туттунган көвүрүг Эне-Сайның ийи

эриин тудуштурган.

Төөгүлүг болуушкун – чаа көвүрүгнүң ажыдышкыны барып-барып, Кызылдың 105 чыл оюн демдеглээн байырлал хүнүнде болган. Ол хүн республиканың чурттакчыларыңга, аалчыларыңга улуг белек болган.

Көвүрүгнүң байырлыг ажыдышкынынга ТР-ниң Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол, ТР-ниң Орук-транспорт комплекзиниң сайыды Олег Бады, партия-совет шугумунга үр чылдарда ажылдап чораан, амгы үеде ТР-ниң Хөй-ниити палатазының даргазы Чимит-Доржу Ондар, «Восток» КХН-ниң чигине директору Сергей Уюсов база өске-даа удур-тукчулар, тудугчулар болгаш хоорайның чурттакчылары киришкен. Аңаа Шолбан Кара-оол тудугчуларга эки кылган ажылы дээш четтиргенин илереткеш: «Кажан-бир шагда салгалдарывыс «ыраккы 2019 чылда туттунган көвүрүг» деп, сактып чугаалажыр-ла боор. Чоннуң чоон оруунче көвүрүг үр чылда ажылгаттынар болзун» дээн сөстөр-биле көвүрүгнүң ажыттынганын чарлаан.

Эрги көвүрүг 8 муң ажыг автотранспорт шимчээшкннинге көрдүнгөн турган болза, бо чаа көвүрүгнүң күжү – 15 муң автотранспорт шимчээшкннин ууптар.

Көвүрүгнүң бир чартыын шак-ла ынчаар эде тудар ажыл удавас саат чокка эгелээр дээрзин база дыңнаткан.

Бистиң корр.

Чурук Ада ТЮЛЮШТУУ.

Чазак Даргазы социал
четкилерде

КЫЗЫЛЧЫЛАРГА ОНЗА БЕЛЕК!

Эрткен дыштаныр хүннерниң кол болуушкуну – Соңгулдалардан аңгыда Кызыл хоорайның 105 чыл оюн демдеглээн байырлал болган. Ол юбилейлиг чылга тураскааткан хемчеглер аразында төөгүге артып каар онза болуушкун – хоорайның чаа коммунал көвүрүүнүң ажыдышкыны.

«Хемниң оң талазындан найысылалче кирер орук төлөптүг кестүр болзун деп, кезээде күзүр турган мен. Ол дээрге Кызылче кирер кол хаалга-ла болгай. Ам-на оруктуң бо кезээн 4 дилиндектиг кылып алдывыс. Чөпшээрериңер даан, көрүштүг-даа, халдырга-даа элтиг. Ооң кадында бо көвүрүгнү септеп эвес, а катап эде тудуп турар. Чартык чүс чыл хүлээлгезин кончуг шынчы күүсеткен, ынчалза-даа чеди чыл бурунгаар чер шимчээшкени болган соонда быжыглалдары кошкап эгелзэн. Ынчангаш шыңгыы шийтпир хүлээп алырын соңгаарладыр арга чок болган, оон кадында орук шимчээшкени хүнден-хүнче өзүп турар болгай. Маңаа РФ-

тиң Чазак дузалашты. Кызыл хоорайның төрүттүнгөн хүнүнде эрткен-дүшкөн автомашиналарның медээлзэн деткимчези-биле чаа көвүрүгнү ажыттывыс. Мында светофорлар болгаш кудумчу чыры эки байдалда. Ол бүгү хоорайның чурттаачыларынга эптиг, таарышкан болуру чугула. Орук-тудуг ажылдакчыларынга улуу-биле өөрүп четтирдивис! Олар сагыш-сеткилинден бердинген кызымак ажылдап турарлар».

СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ ХӨЙ КЕЗИИ ДЕТКЭЭН

Сентябрь 8-те, улуг-хүнде, эрткен соңгулдалар республиканың төөгүзүндө эң чидиг болганын төп болгаш тус черниң массалыг информация чепсектеринде демдегледип турар.

«Шын» солуннуң корреспондентилери база соңгулда участоктарыга чедип, чоннуң соңгулдаларга киржилгезин сонургааннар.

Соңгулда хүнүнде эртенгиниң 8 шакта республика девискээринге ниитизи-биле 186 соңгулда участоктары ажылын эгелзэн. Оларның 35-жи Кызыл хоорайда.

Хоорайның «Южный» микрорайонунда 28 дугаар соңгулда участогунга 8 шак 15 минута үеде 30 соңгукчу эртежи кээп соңгаан. Ол соңгулда участогунда 6 хайгааракчы бадылаашкыны хайгаарап турган. 28 дугаар соңгулда участогунун даргазы Рада Ондарның дыңнатканы-биле алырга, эң баштайгы соңгукчу Шолбан Алдын-оолович Сарыглар болган. «Ангарский бульвар №29» соңгулда участогунга 8 шак 30 минутага чедир 41 кижиге соңгаан. Бо участокка соңгулда бюллетеньнерин санаар амгы үениң дериг-херекселин салган. Мында 8 хайгааракчы быжыглаттыган. Ол участоктуң эртежи соңгукчуларының аразында ТР-ниң Дээди Хуралының үшкү чыыжының депутатын кандидат Каң-оол Даваа өг-бүлөзи-биле кады келгеш, хамааты хүлээлгезин күүсеткен.

Кызылдың дугаары 30, 31 соңгулда участоктарынга эртенгиниң 10.00 шакка чедир 100 ажыг соңгукчулар кончуг идепкейлиг келгеш, бедик сагыш-сеткил көдүрлүүшкүннү соңгаанын 31 дугаар соңгулда участогунун даргазы Любовь Доктугу чугаалады. Сургуулдарның «Алдын күс» деп күскү дүжүттөн чараш кылыгылары соңгулда хүнүнде ол участоктарының девискээрин байырланчыг шинчи кириген.

№ 22 «Кечил-оол» соңгулда участогу ажылын чаңчыл езугаар Россия биле Тываның ыдык ырыларындан эгелзэн. Идепкейжи кижилер соңгулда участогу ажыттынмаанда-ла, Кызылдың дугаар 3 школазының эжиниң баарында эрте-ле чыгып келген. Соңгулда участогунун даргазы Алина Даржааның дыңнатканы-биле, 16.00 шакка чедир 1061 кижиге соңгаан. Соңгукчуларның даңзысында 1644 кижиге бар. Баш бурунгаар хуусаа бетинде 2 кижиге соңгаан.

Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол хоорай чергелиг Каа-Хем суурда №86 соңгулда участогунга соңгаан:

– Мээң төрзэн чуртум Тываның сайзыралы, бистиң республиканың хөй национал чоннары моон-даа соңгаар эптиг-демниг чурттазын, ажылдазын, ажы-төлүвүстүң келир үези дээш соңгуп тур мен – деп чугаалаан.

Кызыл кожуунуң төвү Каа-Хемниң 87 дугаарлыг төп соңгулда участогунга 10.00 шакка чедир 117 кижиге соңгаан. Соңгукчуларның болгаш соңгулда участогунда ажылдап турар улустуң талазындан хоойлу хажыдышкыны болгаш чурум үрзешкиннери болбаан дээрзин ук соңгулда участогунун даргазы Елена Борисовна Оюн дыңнаткан.

Каа-Хем суурнуң база Сукпактың соңгулда участоктарының соңгукчуларынга «Аян тудал»

ансамбль концерт көргүзүглерин бараалгадып соңгулдаларга байырланчыг хөөн кириген.

Сентябрь 8-те 15.00 шакка чедир Тес-Хемниң соңгукчуларының 63 хуузу соңгаан. Шуурма сумузунда 145 дугаар соңгулда участогунга 1 шакка чедир 279 кижиге соңгаан дээрзин участоктуң даргазы А.В. Чамгын-оол дыңнаткан. Бо соңгулда участогунга соңгулда бюллетеньнерин санаар амгы үениң дериг-херекселин ажыглап турган.

Эртенги шактарда соңгукчуларның идепкейлиг ниитизи-биле кажангызындан улуг болуп турар эскертигир. Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының дыңнатканы-биле алырга, сентябрь 8-тиң 10.00 шакка чедир соңгукчуларның 20 ажыг хуузу хамааты хүлээлгезин күүседип соңгаан. Тывада бүрүткеткен соңгукчуларның ниити саны 191 муң 406 кижиге. Республика девискээринде соңгулда участоктарынга хоойлу хажыдышкыны болгаш чурум үрзешкиннери демдеглеттинмээн.

Сентябрь 8 чаңгыс аай соңгулдалар хүнүнде ТР-де ИХЯ-ның ажылдакчылары хөй-ниитиниң айыыл чок чоруун хандырап болгаш корум чурумун хайгаараар талазы-биле комплекстүү хемчеглерни эрттирген. Корум-чурум камгалыгына нарын байдалдар тыптып келзе, оларны шалыпкын чайладыры-биле ИХЯ-ның оперативтиг штавының ажылчын бөлүүн база тургуска. Чаңгыс аай соңгулдалар хүнүнде хөй-ниитиниң айыыл чок чоруун хандырап дээш, 400 полиция ажылдакчызы ажылдап турган.

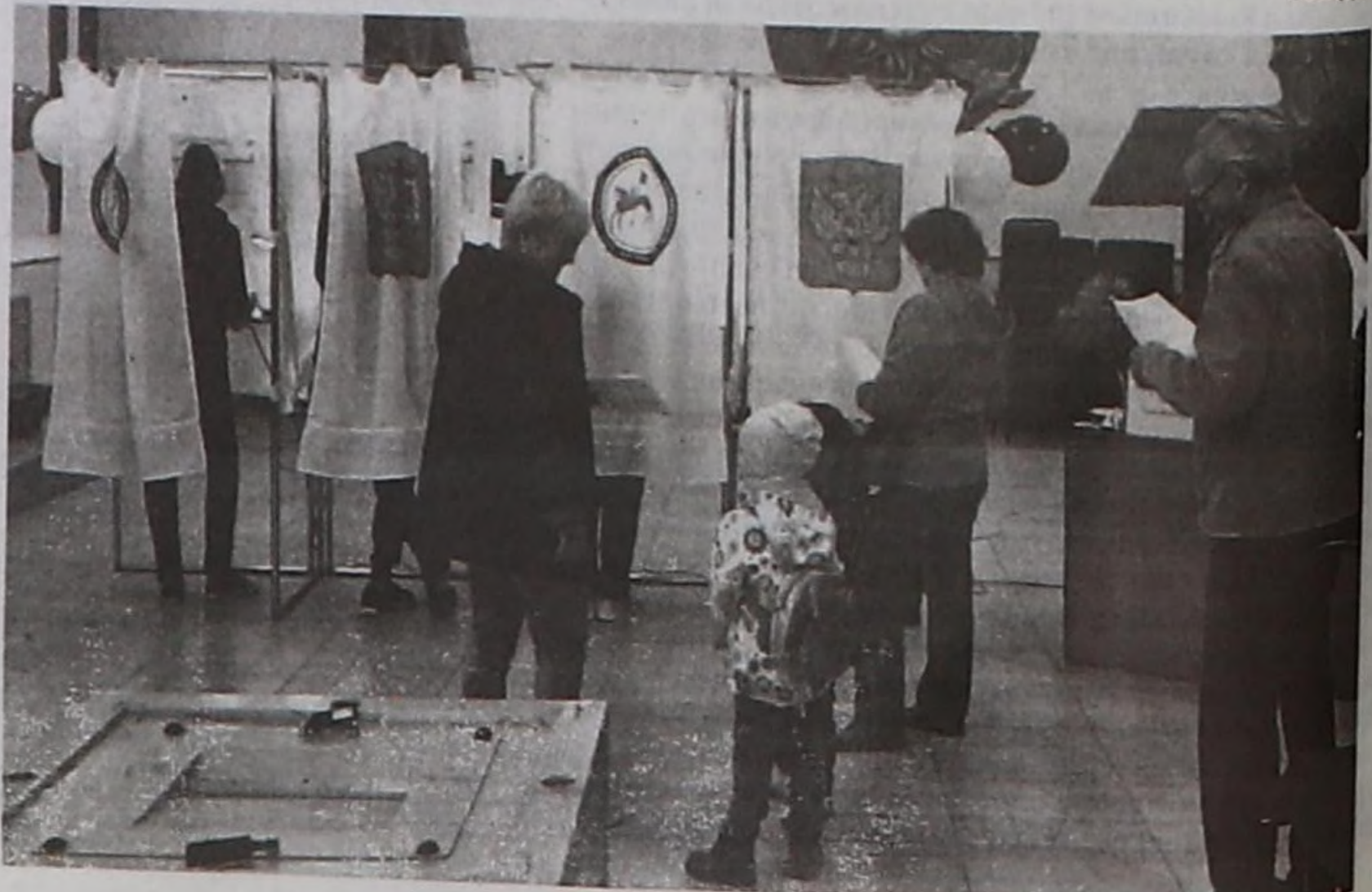
Полиция ажылдакчыларындан аңгыда сентябрь 8-те соңгулда участоктарында өскө хөй-ниити организацияларындан, эрге-хоойлу албаннарының төлээлер, хайгааракчылар киришкеннер. Бай-Тайга кожуунда соңгукчуларның 85 хире хуузу боттарының шилип алганы кордакчылары дээш соңгаан.

Республиканың Төп соңгулда комиссиязының дыңнады-биле алырга, тус черниң үези-биле кезээкиниң 21.00 шакка чедир Тывада 192149 соңгукчуларның 126557-зи соңгаан. Чаа-Хем, Бай-Тайга дээш кожууннарның хөй кезиниң чурттаачылары соңгулдаларга кончуг идепкейлиг киришкеннер. Бай-Тайга кожуунда соңгукчуларның 85 хире хуузу боттарының шилип алганы кордакчылары дээш соңгаан.

Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының дыңнатканы-биле алырга, Тыва Республиканың (парламентизиниң) депутаттарының соңгулдаларында «Чаңгыс аай демниг Россия» политиктиг партияның тергидээни протоколдарның 22,04 хуузу санаан соонда билдинген деп, РИА Новости агентилел сентябрь 9-та дыңнаткан.

Бо медээ езугаар алырга, Тываның соңгукчуларының 85,43 хуузу «Чаңгыс аай демниг Россия» политиктиг партия дээш бадылаан. Бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Андриан Ооржак кордакчылар даңзыын баштап турган РЛДП (ЛДПР) Тываның соңгукчуларының 5,11 хуузу деткимчезин алган.

«Шынның» ниитилел-политика килдизи.

Бистиң корр.

Акция «КИЧЭЭНГЕЙЛИГ, УРУГЛАР!»

ОРУК ЧУРУМУН ҮРЕВЕ,
ЧОЛААЧЫ!

Кудумчу шимчээшкени уругларга дыка хөй айыылдарны чажырып чыдар. Ол дугайын ада-иелер, улуг кижилер ажы-төлге хүннүн-не, шак бүрүзүндө чугаалаар, сагындырар уjurлуг.

Чолаачыларның талазындан оруктарга корум-чурум үрээш-киннериниң түңнелинде, кижиниң, ылаңгыя кем чок бичии ажы-төлдүн амы-тыны үстүп турар. Эң хөй аварияларның кол чыл-дагааны – орук шимчээшкениниң дүрүмненин сагывааны болур.

Бо бүгүнү болдурбас дээш, орук-транспорт кемдээшкенин-ринге профилактиктик база орук шимчээшкенинниң чурумунга уругларны өөредир сорулга-биле ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы сентябрь 3-тен 30-ге чедир «Кичээнгеи, УРУГЛАР!» деп профилактиктик акцияны чарлаан.

Республикада ук акцияның чорудулгазының дугайында кижизидилге болгаш чурум үрээшкенинниң профилактика төвүнүн

килдис начальниги Чингис Сарым-оол мындыг тайылбырны берип турар.

Чаа өөредилге чылы эгелээр, школа-лар, өөредилге албан черлериниң девискээр-ринге уруглар, школачы-лар көвүдөп, шимчээшкени көвүдөй бээр, ынчангаш уругларга орук айыыл-халавын болдурбас со-рулга-биле бо акцияны чарлаан.

Ай дургузунда хемчеге бүгү республиканың өөредилге албан чер-лери, волонтерлар, сту-дентилер, школачылар, башкылар, ада-иелер, орук шимчээшкениниң

аянык инспекторлары (ЮИД) дээш бар-ла идепкейжи чон кижип турар. Суртаал ажылынга КАИ ажылдакчылары биле башкылар сырый ажылдап турар. Школа-лар чанында кудумчуларда эртип турар акцияларның кол утказы ада-иелер болгаш чолаачыларже угланган. Чижээ, чолаачыларга оруктарга кичээнгеи болурун айыткан хуудустарны үлээр азы «Шимчеп чоруур автобус» деп акцияда школачылар автобустар дүрзүлери кылып алгаш, чадаг кижжи кежер черлерге аай-дедир кылаштажыр. Чолаачыларның доктаамал кичээнгеи, чурумну болурунче кыйгырар. А студен-тилер эге класстың өөреникчилерин чедип алгаш, орук кежеринге өөредир.

Ол ышкаш өөредилге эгелээр-ле, школа-ларга бир-ле ду-гаарында «Бажың – школа – бажың» деп өөреникчиниң марш-рудун чуруп көргүзөр. Ону уруглар ада-иези-биле кады бажыңы биле школазының аай-дедир маршрутун чурааш, дневниктеринге чыпшырып алырлар. Уруг маршрутун утпас, оруун эки билер болур уjurлуг.

Оон мурнунда бо акцияларга чүгле волонтерлар кижип турган болза, ам ада-иелер эвилелдери, хөй-ниити организациялары база сураглыг спортчулар кижип эгелээни база онзагай.

КАИ-ниң берген медээзи-биле эрткен чылдарга деңнээр, оруктарга болган улуг аварияларга уругларның өлүп-хораары көвүдзөн. Чижээ, бо чылдың 7 айының дургузунда республикага 56 таварылга болган, аңаа 5 уруг амы-тынындан чарылган, 55 назы четпээннер кемдээшкенин алган. Уругларның боттарының кичээнгеи чогуңдан 16 таварылга болган. Бо чүгле орукка болган таварылгалар-дыр. Улуг-Хем кожуун болгаш Кызыл хоорайда эң-не хөй орук озал-ондаа демдеглеттинген.

Оон бир чылдагааны машина-балгаттың көвүдзөн, ийиде ада-иелерниң ажы-төлүн карагавас, кичээнгеи чогуңда, чолаачылар дүрген халдыр, далажыр. Чайгы үеде хөй чадаг-терге мунган уруглар машина-балгат адаанче кирип турар. База бир улуг чыл-дагаан – хамааты кижжи машина садып алгаш, бичии ажы-төлүңге тускай кресло садып албазында. Ол ышкаш чамдык ада-иелер бирги классчы уругларын школаже үдеп, уткуп албай турарында.

Дараазында октябрьда уругларның аайыл чок чоруунуң акци-язын чарлаар. Ол ай дургузунда школачыларның идик-хевинге чырык чайынналдыр ленталар бар-чогуң, дневниктеринде маршруттары бар бе, башкылар ада-иелер-биле, ЮИД-биле кан-дыг ажылдар чорудуп турарыл, оон бир ай эрткенде, оон түңнелин хынааш, рейтинг тургузар бис.

Бүдүн ай дургузунда волонтерлар база КАИ ажылдакчылары школачыларга орукту канчаар эртерин, орук шимчээшкениниң дүрүмненин айтып берип, идик-хевинге, ылаңгыя кышкы үеде чырык чайынналдыр ленталар албан турар уjurлуг дээр-зин тайылбырлап бээр. Ол ышкаш уругларның орук-транспорт кемдээшкениниң дугайында ведомство албан чериниң ажылдак-чылары чурттакчы чонга профилактиктик тайылбыр ажылдарын чорудар.

Алдынай АРАКЧАА.

Чаа школа тудуу

ЧАЗАКТЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНДЕ

Барыын-Хемчик кожуунуң Кызыл-Ма-жалык суурда 275 олуттуг школа тудуунче федералдыг база республика бюджетин-ден ниитизи-биле 300 сая ажыг рубльди үндүргөн. «Көдээ суурларның хөгжүлдөзи» күрүнө программазының боттанышкыны-биле өөредилге чорудуунуң стандартта-рынга дүүштүр бүгү-ле дериг-херекселдер-ни четчелээриниң ажылы барык адактал-ган. Школа коллективи чаа оран-савазынга өөреникчилерни хүлээп алырынга белен чыгыы.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ажыл-албан аайы-биле Барыын-Хемчик кожуунга чорааш, школаның кайы хире туттунганын кара-биле көрүп, чедер-четпестерин билип алыр дээш, чаа оран-саваны эргий кеззэн. Башкыларның, өөреникчилерниң база ада-иелерниң-даа үрде манааны улуг чаагай, чырык, чылыг, амгы үениң дериг-херекселдери-биле четчеленген школа эжиин ажыдарынга белеткенип турарын Чазак Даргазы көргөн. Өөредилге класстарын, немелде билиглериниң өрээлдерин эргип тургаш, бодунуң эскериглерин айтып, ону үезинде эдип алырын ол чагаан. Школа библиотеказын номнар-биле четче-леп, картотеканы кылып алырын, шалада чаткан шывыгның кыдында малгаштарын эки холуксаа-биле быжыглап алырын сүмелзэн. А спорт залын чүгү гимнастикаже углаанышкынныг болдурары арый кызы апаар, оон ажыгалын делгемчит-се эки боор деп чугаалааны чөптүг. Чүге дизе Тывада кыш узун, соок, ынчангаш күш-культура кичээлдери хааглыг, чылыг залдарга эртер апаар. Чүгү гимнастикага оолдар, уругларны белеткээр дээр шын звес деп, Тываның Баштыңы бодунуң бодалын илереткен.

«Класс бүрүзү бодунуң утказын алган турар

ужурлуг. Өөредилге-кижизидилге ажылының у-шиин шын тодарадып, оон үре-түңнелдин чедип алыр. Силер-биле чугаалажыксаан чүүлдерим бар. Доозукчуларының кажы дээди өөредилге че-ринче кирип алганыл, ону силерниң ажылыңарның чедишкени деп санап турар. Ол бир талазында шын-даа ыйнаан, ынчалза-даа маңаа школага уруг, оол бүрүзүнүң чүрээнге орукту тып алыры кончуг чугула. Тергиин школачыны доостурары албан звес, а келир үеде ажылчын мергежилиниң шылгараңгайы апаар кижини белеткел каары – чедишкени ол деп санаар мен. Чуртталгаже шын орукту тып алыры эң кол чүүл. Доозукчуларыңар келир үеде ажыл-агыйлыг, өг-бүлезинге акша-төгерикти эккеп чоруур, үлегерлиг мөзү-бүдүштүг кижжи болурун чедип алыры – башкылар силерниң сорулгачар ол болур уjurлуг деп санаар мен.

Губернатор төлөвилелдериниң артында улуг утка бар. Өг-бүлеге дээди эртемниг кижжи тура-рын чедип алыр дээн деп кыйгырыгны салгаш, ынаар акша-хөреңгини мөөңнзэн бис. Келир үеде Тываның сайзыралына үлүүн кириштирер эртем-билиг, мөзү-шынарлыг кижини өстүрүп алыр херек. Үениң аайы-биле херектиг мерге-жилдерге оолдар, уругларны белеткээрде, эге чада моон – школадан эгелээр. Улуг өртктиг дериг-херекселдерни садып алган болганда, оон долу ажыгалын чедип алыр. Олар анаа-ла көөр, бир кижиге мактанар делгелге херексели болбас уjurлуг. Уруг-дарыг ону тудуп, көрүп тургаш, херек кырында ажыглап өөренир уjurлуг» – деп, Тываның Баштыңы чагаан.

Тываның Баштыңы ажыглалга кирип турар чаа школа суурнуң бурунгаар хөгжүлдөзунге улуг салдарны чедирер кол социал объект апаарына улуг бүзүрелин илереткен.

ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ
ТӨЛӨВИЛДЕР ОФИЗИ

Бичии бөлүктерге
өөредири

Чүгле оюн методи-
казындан аңгыда
психологтуг мето-
дика езугаар автор-
луг программа-биле
өөредири

Ойнап-эгелээш, үш
көшкөш, ударының
355 аргазын
болгаш ийи көшкөш,
ударының 8 аргазын

«Амгы үениң школазы»
регионалдыг төлөвилел

Теория кырында хөл-
шыдыраазының эң
узун бир салышкыны
(партия) 5 949
көжүглүг

Көдээ черлерде
20 өөредилге
организация-
зында

Хөл-шыдыраазының
баштайгы дөрт
көжүглери
318 979 564 000
янзы аргалыг

«ШЫННЫҢ» почтазындан

Чылдар болгаш кижилер

90 ХАРЛААН ХООЧУНГА СӨҮМ

Зактың шаңналдарының, хөй
и, медальдарның эдилекчизи,
ажылдың хоочуну, партия, совет
ннанының хоочуну, Тываның Чо-
чылар эвилелиниң кежигүнү Аваа
Чигжитович Моңгуш 90 харлап турар.
Аваа Чигжитович 1929 чылда Сүт-
кожуунун Алды Кызыл-Тайганың
г-Өдекке Моңгуш Чигжит Аспык-
Аракчаа Иргит Комбуйвнаның өг-
зинге төрүттүнген, ийи дугаар огу.
Эн черинге ынак, чогаалдарына
илгеп-мактап чораан. «Сүт-Хөлүмге
чор мен» — деп шүлүүнде мынчаар
эп турар:

п-Хөлүм, төрзэн черим,
төвгүм сен.
үгүлелим сөстөрүндө
сиңниккен сен.
дем биле сүнезиним сенде тудуш,
үп, эштип, мага ханмас
эргим хөлүм.

ичии оолак күш-ажылга база ынак
ан, 4-5 харлыында угбазы хой када-
а, ыглап-сыктап чорааш эдерерге,
ларызынга ушкарып алыр чораанын
ип чугаалап олурар.
Сезен харлаанымга сөңүм» деп
нда (Кызыл, 2009 ч.) «Ачавыс акым
мени мал ажылынга өөредип чо-
Чайын дүн дурту кыска үеде, эртен
гы имир турда-ла акым аъттарын
эзри-биле, а мени инектерни одар-
ры-биле айбылаптар. Уругларны би-
инден тура-ла күш-ажылга өөредип,
г-быжыгга чаңчыктырары, келир
ге кедилиг деп чүвени ачам, авам
илир чорааннар» деп бижээн. Аваа
итович акызы Даваа-биле (Тываның
и Хуралының Даргазы Каң-оол
аның адазы) тараа, сизген шөлдерин
рар, тараа ажаарынга, сизген кезип
ткээринге ажаанзырап-ла чораан.
м чагыы» деп шүлүүнде:
ыдырал чиик эвес, берге деп бил,
птар, сыннар ажарынга
дөмөйлөжир.
ысканныг шыргай арга
эрткени дөг,
ак үстүр, эштип кежер далайга дөг
таадыгыг сөстөр бар.
1938-1942 чылдарда Сүт-Хөлдүн

Кызыл-Тайга, Чадаананың чеди чыл
школаларына өөренип чораан. Ол үеде
Кызыл-Тайга школазы Сүт-Хөл девис-
кээринге бир-ле дугаар ажиттыгган.
Баштайгы башкызы Оспан-Намчал
Моңгуш Чадам огу, Тывага национал
хосталгалыг революция тиилзэн соонда,
Сенгин-Чаңгының огулунуң огу Сүрүң-
Дузалакчы деп бай кижиден хавырган
бажыңга эге школа ажиттыгган. Аш-
чемни ада-иелери элчежириккеп турган.
Ыраккы Чөөн чүккө шериг алба-
нын эрттиргеш, Улуг-Хем районунуң
Чодураа көдээ клувун эргелекчилээш,
1955-1958 чылдарда Кызылга совет-
партия школазынга өөренип. Улаштыр
Новосибирскиге партияның дээди шко-
лазын бот-өөредилге-биле дооскан.
1958-1965 чылдарда Сүт-Хөл, Чөөн-
Хемчик райкүүскомнарының секретары-
на, даргазының оралакчызынга,
1965-1970 чылдарда Барыын-Хемчик
райкүүскомнарның даргазынга, 1970-
1988 чылдарда СЭКП Эрзин райкомунуң
бирги секретарына ажилдаан. Ажил-
дап чораан чылдарында СЭКП Тыва
обкомунуң кежигүнүгө, Тыва АССР-ниң
Дээди Совединиң үшкү, дөрткү, бешки
чыыштарының депутадынга сонгуттуруп

чораан база мандат комиссиязының дар-
газынга ажилдаан.

Аваа Монгушту эки билер мен. Кады
төрзэн угбам Инчеймаа Алдын-ооловна-
биле хөй чылдарда кады чурттап келген-
нер. «Сезен харлаанымга сөңүм» деп
номунда: «1948 чылдың август ай мээң
амыдыралымга улуг эргилде болган.
Бот-тускайлаң, амыдыралдыг болуп, өг-
бүлелиг апарган мен» — деп бижээн. Олар
беш ажы-төлдү доруктуруп өстүргеннер,
шуптузун дээди эртем чедирип, өглөп-
баштап кааннар, он уйнуунуң хүндүлүг
кырган ада-иеси, эп-найыралдыг,
үлөгөрлиг өг-бүлө. Аваа Чигжитовичиниң
депшип ажилдап чораанында өг-бүлениң
херээжен ээзиниң үлүг-хуузу эвээш эвес.
Дыңнаарга-ла: «Честөңерниң кады
кошкак, үен-даян аш-чем чивес» — дээш
аңгы хайындырып бээр. Хөөкүй угбавыс
чырык өртемчейден аныяанда-ла чарлып
чоруй барган. «Уругларым авазыңга» деп
шүлүүнде:

Алдар-адың ышкындырбаан,
Арын-нүүрүң бужартаваан.
Аштыг-чемниг хүндүлээчел,
Арбын чоннуң ава чордун деп бижээн.
Улуг уруу Анисыя Аваевна мынчаар
сактып чугаалаар: «Авам, ачамның
сөс каржып, алгыжып турганын черле
дыңнаваан мен. Бот-боттарын манажып
билер чорааннар».

Аваа Монгуш төрүмелинден бүдүштүг,
тыва үлөгөр чугаа «Шуугаарының бе-
тинде боданыр, шугум чазаарының
мурнунда шыгаар» дээни ышкыш хөй
чүвө чугаалавас, бир-ле чүвө кылыр
дээнде, баштай боданып алыр, ажил-
ды эгелзэнде, салдыкпас, төнчүзүңгө
чедирер. Удуртур ажилдарга депшип
ажылдап чораанының чылдагааны-даа
ында. Тозан харлаанының бүдүзүңде
Аваа Чигжитовичтен айтырдым: «Назы-
харың дөгүй берген-дир, ам-даа адак-
бышкааң чиик-тир. Ооң чажыды чүдөл?».
Үр боданмай-даа, мынчаар харыылады:
«Күш-ажылга ынак болуп, хөй шимченир,
күш-культурага хандыкшыр». Эрзинге
чурттап ажилдап тургаш, эртенниң-не
сула шимчээшкын кылыр, сугга шаптаныр
турган. Ам Бии-Хем эринде турисчи баа-
зада уруу, күдээзиниң турлаанда чурттап

турар. Эртенниң-не хем эринге агаарлап
кылаштаар, сула шимчээшкын кылы-
рын уламчылап чоруур. Тозан харлаан
дээр бичии-даа шинчи чок, биезги хевээр.
Чыдып алгаш, чыраал манап черле
болбас,

Чырылгыже, херлигиже
чүткүүр хөрөк.
Чырык-чаагай, чуртталганы
күзөзиззе,
Чыдын чытпайн, олут орбайн,
демисежир

деп чагып олурар.

Аваа Чигжитович Тываның хөгжүл-
дезинге улуг үлүг-хуузу кириген. Ооң
номнарында Сүт-Хөл кожунга колхоз,
совхозтарның тургустунганын, ол ыш-
каш хоочуннарның аттарын сактып
бижээн, эзулуг-ла төөгү материалдары
деп болур. Ооң-биле чергелештир,
берге 90 чылдарның болуушкуннарын
чырыткан. Ооң шудургу күш-ажылын
Чазак, партия, Советтер органнары, чон
бедии-биле үнелзэн. Хоочунну амгы
салгалдың эрге-чагырга органнары
база утпайн чоруур. Ол «Күш-ажылдың
Кызыл Тук», «Хүндүткелдин Демдээ»
орденнерниң болгаш хөрөк сыңмас хөй
санныг медальдарның эдилекчизи база
тозан харлаанын таварыштыр «Тиилеп-
геге кириген үлүг-хуузу дээш» деп орден-
биле шаңнаткан. Назы-хары дөгүй-даа
берген болза, ол ам-даа сергек, чурттап
эрткен чылдарының дугайында сак-
тышкыннары бижи, аныяктарга чагыг-
сүмезин берип чоруур.

«Хып дээн назын соомда калды,
Хыраа-харга бүргедиптим» деп бодун
эскерип олурар-даа болза, ооң бурунгаар
көрүштүг, буян сеткилдин дараазында
одуруглардан эскерип болур:
Чонум дээштиң чолум кежиин
өргүп чор мен.
Чуртум дээштиң чулам кыпсып,
төйлөп чор мен.

Чонум, чуртум чоргааралым,
Чонум, чуртум чаяалгам ол.
Тозан харлаан өгбевис чымыштыг
ажыл-ишти кылып, уйгу-дыжын харам-
нанмай чурттап келген, ам-даа чурттап
чоруур. Чүс харга чедир чурттаарын,
аарыг-аржыкка таварышпазын күзедивис.
Дамдынчап ХОВАЛЫГ,
күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

олунга парлаан соонда

ЗУЛУГ БАШКАРЫКЧЫ
ТАМАДА

ат-чимис, оът-сиген четчип бышкан,
маган тодуг-догаа семирзэн үеде
ак меңгилиг, довурак олуттуг чылан
нде, күстүн мечи айында кыс дунмамның
Анюта биле күдээвис Ай-Хаанның
талгазының чаа эгези — өг-бүлө тудар
ирлалы болган.

рок-кавы, ырак-узак черлерден келген чон
г-ла тыва куда деп чүвө бо-дур деп сагыш-
илдин өөрүшкүзүн илередип туржук. Кудаш-
р бот-боттарын кужактажып, байырлажып
нын сезен хар чоокшулаан кырганнар бис
н оларга каттыжып, өөрүп олурдувус.
үге дээрге сөөлгү үеде тамада дээр культу-
ылдакчызы кижилерни аңаа
аш, улуг-биче-даа дивес кижилерни аңаа
ткаш, аай-дедир шимчээшкын кылдыр-
кожазын ошкадып, карманын үжөп, чүнү
ыртпас дээр. Бо дээрге өгбелеривистин
аңчылы эвес, а барыын чүктүн культу-
аңчылын өттүнүп турарывыс ышкыжыл.
амадаларның бо албадаашкыны аңаа кел-
пуг назылыг улуска дыка-ла эпчок боор-дур.
улус уругларынга, уйнуктарынга сөс ап,
р чедирип, белек-селзэн бээр дээш могап-
ап, шаг бооп олурда, «Музыка! Музыка!...»
микрофондан алгы үнген соонда, төнчү чок

дааш-диңмит чаңгыланып, чырык өжүп-хып,
шокараңайлып-ла турар.

Чамдыкта манап чадааш, белек-селзэвисти
бижиткеш, могап-шылаанывыстан залдан үнүп
чоруптар бис. Алгы-кышкы соовуста чаңгыланып
артып каар. А бо болган куда ындыг эвес бол-
ган. Куда-дой байырлалын эрттирген аныяк
оол эзулуг башкарыкчы кижилер болду. Аксы-сөзү
чымчак, эткен сөзүңгө ээ болуп, бодун ап чо-
чуруу көрүштүг, улугну улуг деп, бичини бичи
деп хүндүлээр, хөй сөс чугаалап турбас. Байыр
чедирер дээн, белек-селек бээр дээн чонун
оочурладып манадып-даа турбас, дүрген ша-
лыпкыны-биле эрттириптер. Кандыг-даа эзулал-
дар, байырлалдар, оюн-тоглаа чокка эртер эвес.
Аңаа аныяк-чалыы оолдар-кыстарывыстың
чараш идик-хевин-даа, оюн-тоглаазын-даа
мага хандыр көрдүвүс. Кудашкылар өгленишкен
уругларын күскү хураган кежинден боттарының
даарааны тыва тон, чеңи-чоктарын кедирип бе-
рип турарын көөрге, чараш-даа, көрүштүг-даа,
чоргааранчыг-даа чорду.

Бо бижээн материалымны доозуп тура, ук
куда-дой байырлалын башкарып эрттирген
башкарыкчы огулуска солун дамчыштыр
дыңнадырмы: кулаам дыңнаары кошкак болгаш,
ооң ат-сывын-даа билип албаан мен. Ынчал-
зажок чоннуң мурнунга моон-даа сонгаар ачы-
буянын чедирип чор, чораан чоруун бүдүгүр
болзун деп йерзеп артым.

Маадыр-оол АРТАА.
Кызыл хоорай.

Номчукчунуң бодалы

ТӨРЭЭН ТЫВАЗЫ ДЭЭШ

Эки кылган ажил —
Элеп читпес алдар!

Мөңгүн-Тайга кожунунуң Мугур-Аксы суур 1950-60 чылдар үезинде
каш бажыңнарлыг сууржугаш турган. Ынчан аъттыг чедери безин берге,
Моол кызыгаарын таварып чедер турган.

2019 чылда чедип чорааш, кайгап ханмадым, ужу-кыды көзүлбес
улуг суур апарган болду. Төрелдериниң бажыңнарын айтырып алыр
дээрден башка, тыппас-даа сен. Көдээ черлерни комплекстиг сайзы-
радыр сорулганың эгези көстүп турарын эскердим.

«Көдээ черлерни комплекстиг сайзырадыр» программаны ажилдап
чорударынче Чазак Даргазы Ш.В. Кара-оол, Тыва АССР-ниң Дээди
Хуралының Президиумунуң даргазы чораан, Хөй-ниити палатазының
даргазы Чимит-Доржу Ондар улуг кичээнге ийи салып, хөй ажилды
кылып турарлар.

Мээң бодалым-биле алырга, Бай-Тал сумузуңга деткимче кончуг
херек. Ооң девискээринде чедир кылдырмаан культура болгаш спорт
зал бажыңы чылдар-биле туруп келген, Шивилиг аржаанынга чедир
орукту доозары, бедик шугумнуң электри чагыларын тудуп кылыры,
көдээ суурнуң тудугга херек тууйбу бүдүрер, ыяш дилер, чугай казар
бүдүрүлгелерни деткип, дузалажыры, ескүс-чавыс уругларга бажыңнар
туттурары дээш оон-даа өске.

Мөңгүн-Тайга кожунга эът болбаазырадыр бичии цехти кылырын
шыдаптар депутаттар тыпты бээр. Ол ышкыш, ийи машина таваржып
келгенде, эртери берге орукту делгемчидер ажилга мөңгүн-тайгажылар
киржилгени чорудары чугула. Эки ажил уламчылап, элеп читпес
төөгүге артсынам.

Бараат Делег-оол,
Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү,
Бай-Тайганың алдарлыг ажилдакчызы.
Бай-Тал суур.

2019 чылдың июнь айда улуг эртемденис Байыр-оол Сендажиевич Монгуштуң чыып тургусканы «Көшкүн амыдырал: төрөл бөлүктөр болгаш хонаштар» (редакторлары З.Б. Самдан, У.А. Донгак) деп ному чырыкче үнген.

Ук номда кирген тываларның көшкүн амыдыралының дугайында сактышкыннарны М. Байыр-оол он беш чыл иштинде Тываның янзы-бүрү булуңнарынга чедип, төрөөн чериниң чазага, чайлаг, күзег,

Б. Монгуш.

кыштаг — хонаштарын, аймак-ызыгуурун, төрөл бөлүктөрүнүн төөгүзүн кадагалат чораан хоочуннардан чыып бижээни тыва эртемге үнелиг салышкын болган.

Ном «Хайыралыг чуртум», «Монгуштар дугайы», «Сүт-Хөлдүн база өске-даа черлерниң чамдык төрөл бөлүктери болгаш хонаштары», «Эрзин, Тестиң база Өвүрнүн чамдык төрөл бөлүктери болгаш хонаштары» деп тус-тузунда онзагай сеткил-хөөн-биле бижиттинген дөрт эгелерден тургустунган.

Бо номну эгезинден тура харамдыгып номчуп олурар, мен база төрөөн черим Бай-Тайганың Шуй сумузунуң девискээринде хонаш бүрүзүн, аңаа чурттап чораан төрөл бөлүктөр дугайында башкыларым Каң-оол Чошкак, Биче-оол Майны, Дадар-оол Сүрүн олар-биле демнежи бижээн болзувусса деп бодандым. Ол хонаштарга көжүп-дүжүп амыдырап чораан даайларым, күүйлерим, даай-аваларым, честелеримниң, эрескежээ чаңгыс чер-чурттугларымның арын-шырайлары сагымга чуруттунуп кээрге, карактарым чаштары чайгаар-ла мөндүңейнип бадып турду...

«Көшкүн амыдырал: төрөл бөлүктөр болгаш хонаштар» деп номда тыва улустуң уран-чечен аас чогаалындан черлер аттары база төрөл бөлүктөр-биле холбашкан тоолчургу болгаш төөгү чугаалар, ыр-кожамык, үлегер домактар болгаш чечен сөстөр элбээ-биле ажылаттыңан.

«Хайыралыг чуртум» деп эгеде «Хемчик биле Алаш» деп чүүлде бир тоолчургу чугаа мынчаар эгелээр: — Шаг шаанда Хемчик хем херээжен кижиге турган

«КӨШКҮН АМЫДЫРАЛ: ТӨРӨЛ БӨЛҮКТӨР БОЛГАШ ХОНАШТАР»...

чүве-дир. Хемчик бир-ле катап ийис оол божуп ап-тыр. Олары аъш-чемге кирип, доруккалак турда, Амырга-Моос чоокшулап келген-дир эвеспе. Ол Амырга-Моос чырык чер кырынга төрттүнгөн ийис оол уругларга өштүг, ыяап-ла чиир дайзын дээрзин Хемчик-ава дыңнап кааш, канчаар-даа аайын тыппайн барып-тыр.

«Оолдарымның амы-тынын ап көр» — дээш, ийи оглун Бай-Тайганың хойнунче октапкан чүвөгү иргин аан...

«Хемчик» деп чүүлде дараазында тоолчургу чугаа мынчаар эгелээр: «Бай-Тайганың бажында Тываның ээзи Сангба Норулха бурган чурттап турар. Ол анаак куш болуп хуулуп алгаш, бодунуң девискээрлерин эргий ужул, бүгүдени көрүп, билеп алыр. Төвүт дылдан очулдураган, Сангба дээрже арыг, Норулха дээрже эртинелер бурганы дээни ол. Ыдык Бай-Тайга ол бурганның оран-делегейи-дир...».

«Монгуштар дугайы» деп эгеде адай-монгуштар, улуг-монгуштар (ак-монгуштар) база кара-монгуштар дугайында Монгуш Амышын оглу Осур-оолдун «Хорум-Даг монгуштарының Хорум-Дагның чурт-девискээри», «Монгуштарның төрөл бөлүү болгаш сагыш-сеткил амыдыралы», «Монгуштарның кыштаглары», «Дагып чораан даглары», «Кандыг янзы аралажып, дузалажып чорааныл?», «Ырлажып чорааны», «Көшкүн аалдың ажы-төлү», «Уругларның сагыш-сеткил амыдыралы», «Улуг улус-биле уругларның хамаарылгазы»; Монгуш Чүлдүм оглу Чаптың «Хонаштарывыс», «Мээң төл даайларым», «Төрөл харылзаалары», «Хемчиктин айтулааш ырлары», «Төрөл бөлүк төөгүзү»; Монгуш Даваа оглу Базырың «Мээң ызыгуурум болгаш ада-өгбелерим» деп сактышкыннары болгаш монгуштарның оон-даа өске ыр-кожамык-биле холбап бижээн чүүлдери киргилээн. Чижээлээр:

Дээктиг сарыг сыдым-биле

Дезиг аътты тудар Монгуш.

Алды кулаш аргамчыга

Аътты салбас күштүг Монгуш.

Дуруялар дүжүп хонар

Тулаа шыктыг Хорум-Даамны,

Турган боттуң чүрээң туткан

Дунда-кара эжимейни.

«Сүт-Хөлдүн база өске-даа черлерниң чамдык төрөл бөлүктери болгаш хонаштары» деп эгеде Түлүш Самбын оглу

Оолактың «Алды-Ишкин төрөл аймаа» болгаш Ондар Чылбак кызы Чимитейниң «Үстүү-Ишкин» дугайында сактышкыннарындан Барыын Саян сыннарындан эгезин алгаш, Хемчикке кирип аккан, Үстүү-Ишкин болгаш Алды-Ишкин деп шимээн-дааштыг шапкын даг хемнериниң база оларның адырыктары болур хемчигештер болгаш кара суглар унунга хонаштарга хөй-ле төрөл аймак, төрөл бөлүктөр амыдырап-чурттап чораанын тайылбырлап бижээни эки. Совет үеде парлаттыңан кожуун, сумулар девискээрлерин демдеглээн карталардан чүгле Үстүү-Ишкин болгаш Алды-Ишкин хемнерни көрүп болур чүве, оларның адырыктарының аттары-даа билдинмес болур. Үстүндө адаанывыс авторларның бижээн чүүлдеринден Үстүү-Ишкин

биле улуг сонуграл-биле таныжар бис. «Эрзин, Тестиң база Өвүрнүн чамдык төрөл бөлүктери база хонаштары» деп эгеде Иргит Бадаа оглу Сандыйның өгбелеринден дыңнап билип алганы иргиттерниң бурунгудан бээр амдыгаа чедир чер-чурт девискээрлерин, алдар-сурагыг кижилерин, оларның ажыл-амыдыралын төөгү чугаалар болгаш кожамыктар-биле согажалай бижээни онзагай. Чижээ:

Көөй иргит, арбын иргит

Хөөрежи бердилер бе?

Хөрөгилег көгээр суглар

Чайтыңайны берди-ле бе?

Идик-хеви эки-даа бол,

Этке чилби иргиттерни.

Элик ээди дүлүп бээрже,

Хунаажып чиир иргиттерни.

Чайлаг.

девискээринде: Көдүрер-Даш, Дөштүг-Дөң, Чамзылыг, Сүт-Хөл, Кызыл-Тайга, Буяныг-Дыт, Хадыңыг, Соруг-Шөлү, Теректиг, Чалбак-Ой, Ак-Хүүректиг, Кара-Хүүректиг Эл-Үзүү, Алаак, Чайлаг-Шөл, Оруктуг-Ой, Ак-Ой, Арыг-Ой, Үстүү-Кадынныг, Алды-Кадынныг, Үстүү-Ишкин-бажы — Күже; Алды-Ишкин девискээринде: Шырыштыг, Камгалыг, Хөр-Тайга, Үстүү-Соор, Алды-Соор, Үстүү-Каргал, Шивээлиг-Каргал, Алды-Каргал, Талдыг-Шул, Уру, Ыдык, Кул, Кызыл-Боор, Бора-Боор, Шеле — деп черлер болгаш хемнер аттары кирип турар. Ол черлерге болгаш хемнер уннарынга чайлап-кыштап чурттап чораан — ондар, түлүш, монгуш, ооржак, куулар, ховалыг деп төрөл аймактарның амыдыралы-

Соян Соян оглу Соамның «Никити сояннар дугайы», «Хаан-Көгей сояннарының дугайында», Донгак Люндун оглу Эдуард чогаалчының «Дус-Дагның Чоза донгактары», Тирчин Айжы оглу Моторктуң «Хоолу хемниң туматтары» деп чүүлдеринден Таңды сыннарының Өвүр (мурнуу) талазында чурттап чоруур соян, донгак, тумат аймактарның салым-чолун дамчыштыр бижип көргүскен. Ол ышкаш Тываның төөгүзүндө онзагай-даа, эки эвес уржуктарлыг-даа болушкуннар таварыштыр — Хомду дайыны, оң киржикчилери иргиттерниң Мөге-Күдерек, сояннарның Мөге-Ондарай; репрессиялар чылдары, Соян Сандамаа болгаш оңчүгүрүк ады Эзир-Кара, 1930 чылдарда тоймаглаттыңан Тарлашкыг турган Кужур хүрээзи, Бай-Хөлге турган сояннар хүрээзи, боолаттырган Иргит Сыдан-Хамбының дугайында барымдааларга даянып бижиттинген сактышкыннары кириген.

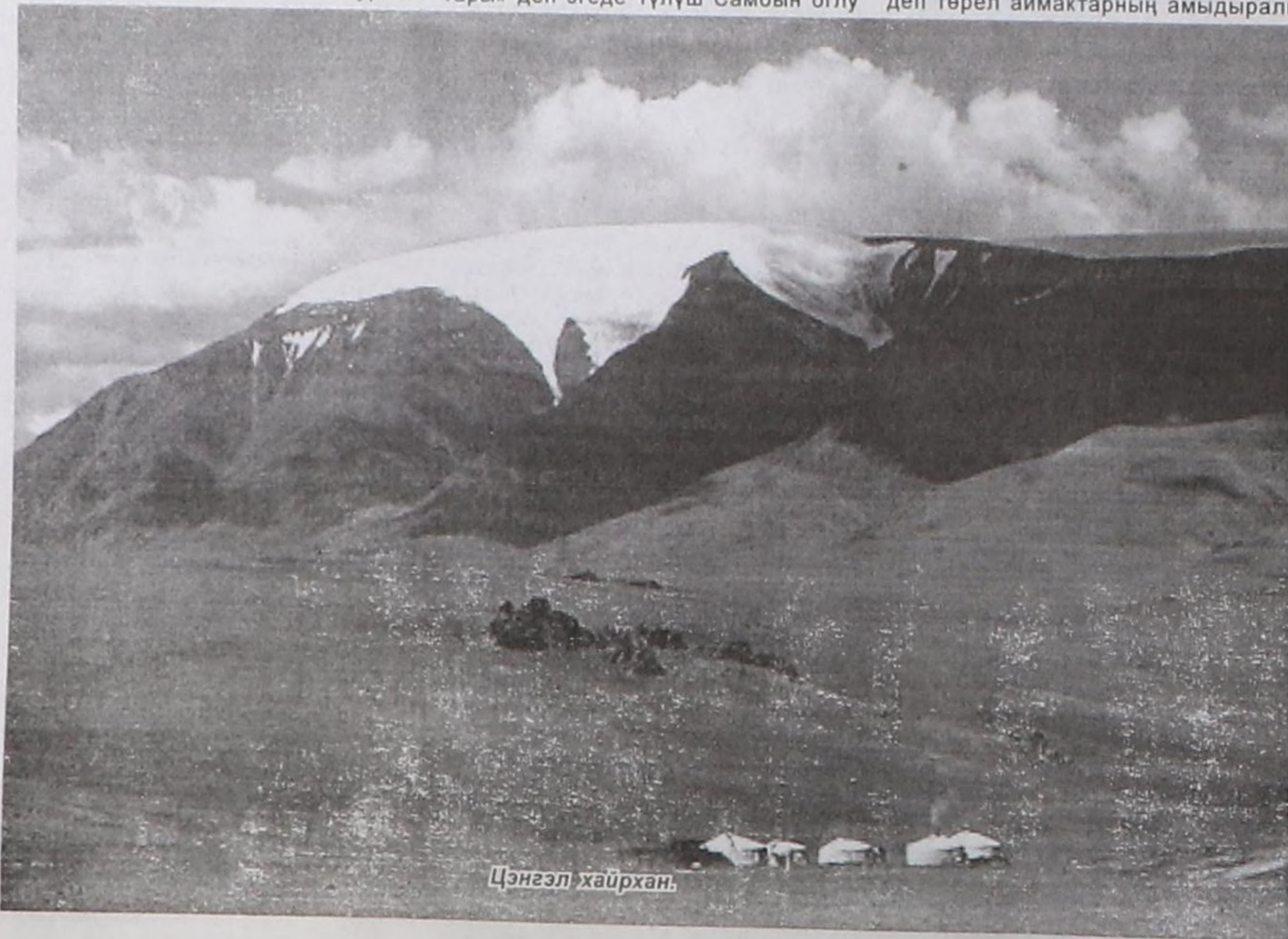
«Көшкүн амыдырал кижиге төрөлгөт-тенниң ыяап-ла эртер оруу, делегей культуразының бир дешпилгелиг оруу болгаш эң-не узун төөгүлүг кезээ болур» деп, Монгуш Сендажиевичиниң чыып тургузуп бижээни номунуң эге сөзүндө чөптүү-биле бижээн.

Редакторларның чугаалап турары-биле «Көшкүн амыдырал: төрөл бөлүктөр болгаш хонаштар» деп ному-биле М.С. Байыр-оол кайгамчык үнелеп четтинмес төөгүлери тыва чонунга сөңнээнин улуг хүндүткел болгаш чоргаарал-биле демдеглээр болдулар.

Хайыраан бо XXI чүс чылдың эң-не үнелиг номнарының бирээзин — хүндүткелдиг эртемденис чүгле бодунуң акша-хөрөгизиге-биле 50 экземплярны чырыкче үндүргөн. Тыва Республиканың Чазаның чанында Тываның гуманитарлыг болгаш тускай социал-экономикагын шинчилелдер институтунун, Тыва Республиканың Культура яамызының база Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызының ук номну оода-ла 500 экземпляр чедир парлап үндүреринге деткимче көргүзүп шыдавааны харааданчыг.

Василий САЛЧАК,

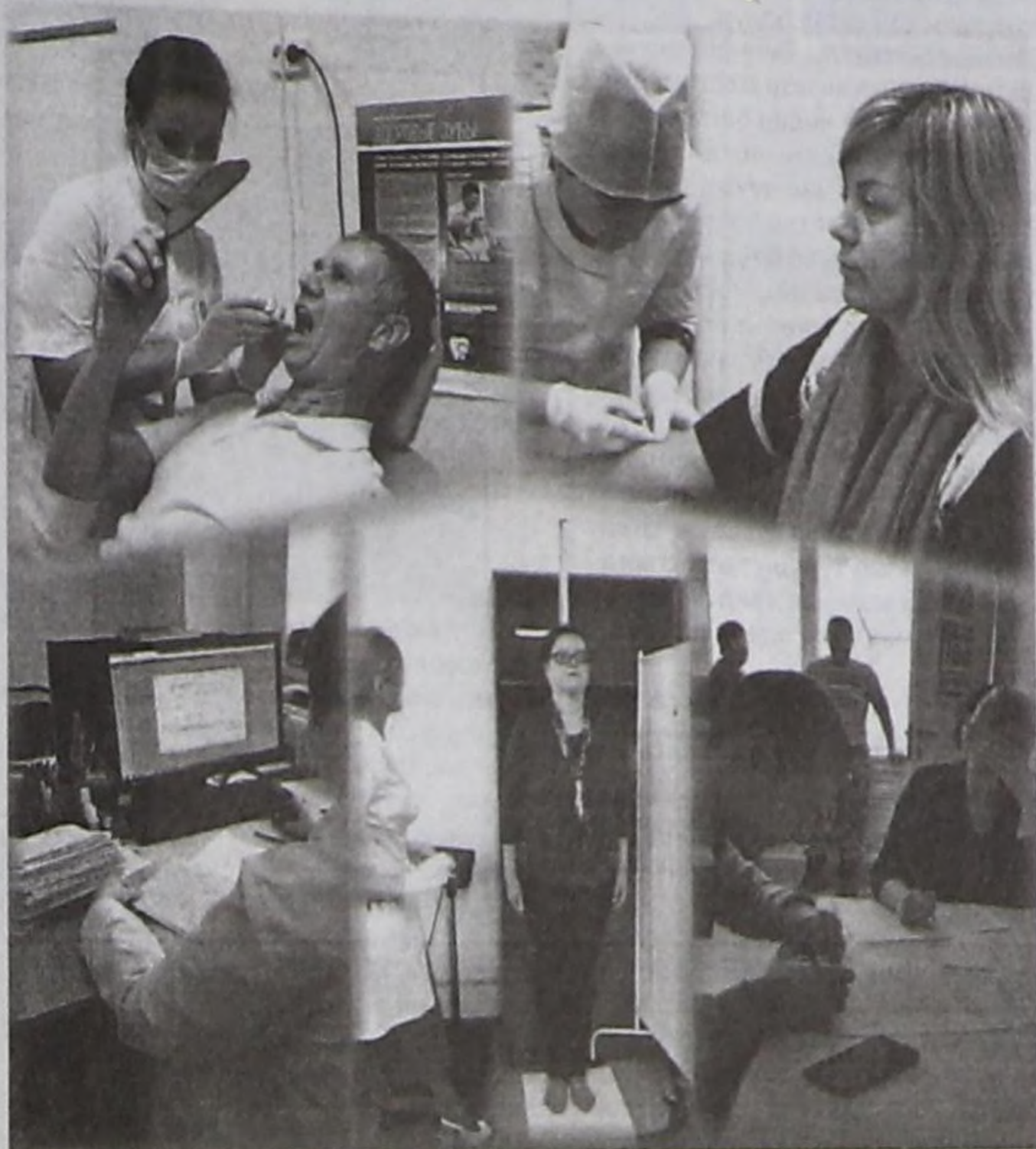
ТГТШИ-ниң Эртем архивинин эргелекчизи.

Цэнгэл хайрхан.

Чоннуң кадыкшылы

ДИСПАНСЕРИЗАЦИЯ ЭРТЕРИ ЧУГУЛА

аразындан 3640 азы шинчилге эрткен улустун 19,4 хуузуна кадыкшылы эки бирги бөлүккө хамааржыр болган. Ийи дугаар бөлүккө — 3967 азы шинчилге эрткеннериниң 21,1 хуузуна хамаарыштырган. Үшкү бөлүктүн «а» кезинге 9978 азы 53,1 хуузу хамаарышкан, «б» кезинге — 1175 азы 6,2 хуу.

Чоннуң кадыына айыыл тургузуп турар чылдагаанарга, бир дугаарында, шын эвес чемненири хамаарышкан, ийи дугаарында, таакпы тыртар чорук, үш дугаарында, шимченгир эвес, олутпай чоруктар. Араганы хемчээлинден эрттир ижи чоруур 391 кижини психиатр-наркологи эмнедири-биле чоруткан, наркотиктер ажыглап турар 21 кижини база тускай эмнелге черинче чоруткан.

Аарыглар тыттып турарына каразыг-биле диспансеризацияның ийги ханы чадазын 5564 кижиге эрттирген түнелинде 1772 кижиде аарыглар ты-вылганын илереткен.

Ниитизи-биле диспансеризацияның түнелинде 15101 аарыгны илереткен, 10391 кижини диспансерлиг учётта алган. 20 туберкулез аары, 84 ыжык аарыглары илереттинген. Эң-не нептереңгей аарыгларга хан-дамыр, чүрек аарыглары хамааржып турары бадыткаттыган. Ийги черде, чем хайылдырар органнарның азы ижин-баар аарыглары, үшкүзүндө, бес аарыглары. Тускайлаң азы аар өртектиг эмнээшкини алыры-биле 164 кижини чоруткан.

Чечена БУЛЫТОВА,
Кадык камгалам яамызының
парлалга албаны.

хемчээли чогуур нормага дүүшпес кижилер шинчилге эрткеннериниң 5,4 хуузу азы 1021 кижиге болган. Хананың базышкыны нормага дүүшпес 1765 кижини илереткен. Хан-дамыр аарыглары өөскүп болурунун айылы 217 кижиде илереттинген,

чүрээниң согуунда өскерилгелер 556 кижиде. Флюорография эрткен 18180 кижиниң аразындан 70-ниниң кадык баксырап турарын илереткен.

Ниитизи-биле диспансеризацияның баштайгы чадазын эрткен кижилериниң

1993-1998 чылга чедир Сүт-Хөлүннүн «Алдан-Маадыр» совхозтун женнер даргазынга ажылдадым. чылдың февраль 11-де херээ-эр ажылының тургузукчу кон-нциязы Сүт-Хөлдүн Бора-Тайга а болуп эрткен. Эрткен вектин 90 чылдарында Алдан-Маадыр а херээженнер чөвүлели кончуг кейлиг ажылдап турган. 15 ки-и тургустунган, кижигүннери 12 артал төвүн тургускаш, ажылы-ы эгеледивис.

совхозтун директору Монгуш Хей-ол Араптан оглу, партком секрета-дар Данзы-Белек Хавыкпан оглу, торувус холу-биле ажылды тудуп дарга болду. Партия үезинде чу-ыңгы-ла, ажыл үезинде кудумчуга йнип, эзирик кылаштап чоруур кижиге кылдан, хуралдан озалдап болбас. чок кижилер-даа чок.

ийи агитквартираны организа-стап, ээлерин соңгуп бадылааш, ки арыг-силиг дериттинген агит-«» деп мөөрей чарлааш, түннөп вус. Шунту 12 агиткварталдар

Республиканың херээженнер шимчээшкининиң 90 чылынга

ЭРТКЕН ҮЕМ МЕҢЭЭ ЭРГИМ

концерт белеткээш, клубка көргүзөргө, 6 агиткварталдар шаңналче кирир бис. Агиткварталдар көрүлдээниң соонда,

өг-бүлө концертинге Монгуштарның өг-бүлөзү бирги черни алгаш, кожуун төвүнге көргүскөш, база-ла бирги черни ап, «Уран дарган», «Ус-шевер» деп дел-гелге-биле республикага 10 кожуун аразындан 1-ги черни ап, хөгжүм аппа-ратуразы-биле шаңнадып, суурнуң база кожуунунун адын ары-биле камгалаан.

Мөөрейниң киржикчилери М.Орлан-оол Кежеге оглу, М.Чылбак Чанган-оолов-на 15 состав-биле кидис өвүстүн ыжын чазаткаш, суурнуң шеверлери хой дүгү-биле кидисти салып, өгнү шывын доо-зупкаш, ооң соонда ширтектерни салып, сырып даарааш, өгнү бүрүнү-биле дерип дооскаш, республика чергелиг мөөрейге делгеп, тиилекчи болдувус. Ол дугайын-да ынчан «Шын» солунга чырыткан-даа.

Херээженнер чөвүлелдерин көдээ Совет секретары Раиса Хынал хайга-ралга ап турган. Школага чай чок башкы-лап-даа турган болзумза, херээженнер

чөвүлелинге кызып ажылдап, чоннуң хүндүткелин чаалап ап турган мен.

Совхозтун мал чемин белеткежи-п, будук-бүрү баглап, анаа черле турбас. Совхоз биске 15 тонна сиген планны дагзып каарга, ону 20 тонна кылдыр ажыр күүсеткеш, республикага херээженнер чөвүлелдериниң аразына бирги черни алдывыс-даа. Суурнуң херээженнериниң ажылы эки диттип мактадып, Кызыл-Ма-жалык суурга концерттивис-биле аалдап чораан бис. Саян-Шушенскоеже экс-курсиялааш-даа келдивис. Мога-шылаг чок солун-на үелер. Ынчан херээженнер чөвүлелдериниң даргаларының шалыңы чок, ону хей-ниити ажылы дээр чүве болгай.

Чылбак МОНГУШ,
Сүт-Хөл, Алдан-Маадыр,
1970-90 чылдарның херээженнер
шимчээшкининиң киржикчизи.

Чизе ажылының баштайгы чадазы

Белеткел ажылдары эгелээн

2020 чылда Бүгү-россияның чурт-такчы чонунуң чизезинге белеткел ажилдары Енисей-Сибирьниң регионнарында (Красноярск край, Хакас Республика болгаш Тыва Республика) кидин түлүк чоруп эгелээн.

Бо хүннерде даңзылакчылар хоорай, суурларда ажылын эгелей берген. Олар чурттакчылыг чер бүрүзүнде турар бажыңнарны, кудумчуларның аттарын, адресстерин ылавылап, тодарадып четчелээр ажилдарны чорудар специалистер болуп турар. Оларны чизечилер-биле будап болбас, олар бажыңнарже, квартираларже кирбес, чурттакчы чонга айтырылгалар салбас. Оларның кол-ла сорулгалары – эрткен чылдарның карталарын, схемаларын, даңзыларын чаартыры. Ук ажилда ниитизи-биле Красноярск крайда – 586, Хакас Республикада – 144, Тыва

Республикада – 78 даңзылакчы хаара туттунган.

Даңзылакчыларның ажылы 2019 чылдың август 20-ден сентябрь 18-ке чедир уламчылаар. Оларның ажил-чорудулгалары Бүгү-россияның чурт-такчы чонунуң чизезин эрттиреринге белеткелдин кол кезээ болур.

Сагындырып каалы, Бүгү-россияның чурттакчы чонунуң чизези 2020 чылдың октябрь 1-ден 31-ге чедир болур. Аңаа чаа чурагайлыг технологияларны ажыглаар, база кол чаа чүүл – РФ-тиң чурттакчыларынга эпиг болуру-биле күрүнениң чаңгыс аай ачы-дуза порталын таварыштыр (Gosuslugi.ru) боттары анкетаны долдурар аргалыг болурлар. Бүрүткелчилер квартира бүрүзүн кезип турар үеде, тускай программа салып каан планшеттерни ажыглаар база ол ышкаш чаңчылчаан хевири-биле айтырылгаларны саазын хуудустарга демдеглээр. Ол ышкаш күзелдиг кижилер бүрүзү чизе кылып турар участоктарга азы күрүнө болгаш муниципал ачы-дуза чедирер МФЦ черинге эде чизеледил ап болур.

Красноярскстат.

ИХЯ дыңнадып тур

Чөпшээрел чокка ыяш кескеш...

Полицияның № 12 пунктузунуң (Хову-Аксы суур) кем-херек истелгезиниң опер-төлээлери хоойлуга дүүшпес ёзу-биле дыт ыяш кескени дээш каразыттырып турар кижини туткан.

Август 22-де полицияның дежурный кезээнге Хову-Аксының лесничество участогунуң төлээзинден Хөлчүк суурнуң мурнуу-чөөн талазының 185 дугаар кварталында хоойлуга дүүшпес ёзу-биле 3 дыт ыяшты кескениниң дугайында билдиришкен кирген. Арга-арыг фондузунга чедирген когаралдың ниити түнү – 30 муң рубль.

Ук херекке хамаарыштыр РФ-тиң Кеземче хоойлузунуң 260 чүүлүнүң 1 кезээ

езугаар, ыяштарны, чадаң үнүштерни болгаш лианаларны хоойлу-дүрүмге дүүшпес ёзу-биле кескени, а ол ышкаш олар өспөйн баар кылдыр үрегдээни дээш, бир эвес ук херектерни элээн улуг хемчээлге кылган болза дээш херекти оттурган.

Оперативтиг истелге хемчеглериниң түнелинде, Хөлчүк суурнуң 62 харлыг чурттакчызын туткан. Ук хамаатының ыяш кезер чөпшээрели чок болганын истелге тодараткан. Байысаалга үезинде каразыттырып турар кижилер кылганын өчээ.

Амгы үеде херектиң истелгези уламчылап турар. РФ-тиң Кеземче хоойлузунуң доктаатканы ёзугаар, бо кем-херек дээш чүс мундан ийи чүс мун чедир торгаалга онаап, ийи чыл чедир хуусаада хоругдалга олуртуп шиидер деп айыткан.

Тыва Республиканың ИХЯ-ның парлалга албаны.

Дандар Дандар-оолович ООРЖАК

2019 чылдың сентябрь 7-де 56 харлап бар чорааш, аар аарыгның түнелинде билдингир адвокат, күрүнө ажилдакчызы Дандар Дандар-оолович Ооржак хенертен мөчээ.

Ол 1964 чылдың август 13-те Шагаан-Арыг хоорайга төрүттүнген, Кызылдың № 2 ортумак школазын база Иркутскиниң А.А. Жданов аттыг күрүнө университетиниң «Эрге-хоойлу чорудулгалары» мергежилдин дооскан. Күш-ажылчы намдарын Кызыл хоорайның иштиги херектер килдизинге истекчилеп эгелээн.

1988-1997 чылдарда «Тувасистем» эртем-техниктиг төптүң юридиктиг килдизиниң начальнигинге, «Крио» амы-хууда бүдүрүлгениң юрисконсульту, «Динамика» деп кызыгаарлаттынган хары-салгалыг эштежилгениң директорунга ажилдаан.

1997 чылда Дандар Дандар-оолович Тыва Республиканың Президентизиниң Администрациясының Күрүнө башкарылгаларының болгаш тус черниң бот-башкарылгаларының талазы-биле эргелелдин сектор эргелекчизинге ажилдап кирген.

1998 чылдан тура Тыва Республиканың Президентизиниң Администрациясының удуртукчузунуң оралакчызы.

2001-2002 чылдарда Тыва Республиканың Юстиция талазы-биле комитетиниң даргазы.

2002-2006 чылдарда – ТР-ниң Чазаның Даргазының оралакчызы – ТР-ниң Чакканцеляриясының удуртукчузу, ук абаан-дужаалдар-биле чергелештир Тыва Республиканың Хөй-ниитиниң айыыл чак чорук чөвүлелиниң секретарының ажил-чорукчулукчу ажилда ажилдап чыгып, хүлээлгелерин дакпырлап келген.

2010-2019 чылдарда адвокатты ажил-чорудулгаларын боттандырып келген Тываның Адвокаттар коллегиясының кежигүнү.

Ол Тыва Республиканың Дээд Хуралының (парламентизиниң) ий чыгыжының депутаты чораан.

Ажилдап келгени бүгү албан-дужаа дарга Дандар Дандар-оолович боду бедик мергежилдиг, хары-салгалыг шыңгы негелделиг ажилдакчы кылды көргүскен, хамаатыларның эрге-ажыктырын камгалаар херекке улуг үлүг-хуузу кириген.

Улустарга дузааргак, дуза дилээнерге янзы-бүрү айтырылгаларының талазы-биле юридиктиг консультация-сүмелерни берип келген. Ажыы-биле чугаалаарга Тывада ындыг чергелиг политиктерни салаа басып санап болур. Ол оюн-баштау ааннның, бөдүүн мөзү-бүдүштүг кижилерге, бодун өрү көрдүнер дээр бичии-да бодап чок.

Дандар Дандар-оолович Ооржак «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг аттың эдилекчизи, «Күш-ажылчы шылгарал дээш» деп медаль-биле база хөй санныг хүндүлел бижиктер-биле шаңнаткан. Ийи ажы-төлдү – бир кысты болгаш бир оолду өстүрү кижижиткен.

Эш-өөрүнүң өмүнээзинден чок болган кижиниң дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илереттис.

Төрээн Тывага хөй-ле эки чүүлдерни кылган, күш-дамыр, энергиязы четчип турар назынында электен амыдыралында чоруткан Дандар Дандар-ооловичиниң дугайында чырык сактышкын кезээ мөңгөде чүрөктөривиске кадалаттынып артар.

Чоок эш-өөрлеринден

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

С 10 сентября по 20 сентября 2019 года с 9 до 19 часов в Национальном музее Республики Тыва состоится большая распродажа коллекции штор, Тюль, Вуаль, Лен. От 150 рублей за 1 метр турецкая, французская сетка, портьерные ткани, ламбрекены. Шторы кухонные готовые, евро чехлы для мебели, постельное белье. Дубленки женские в ассортименте и многое другое. Цены снижены на 50%.

*ИП Починок М.Е. Цены действительны с 10 по 20 сентября 2019 года. Подробности уточнять у продавцов-консультантов.

Уголь Балахта, Бея.

Доставка бесплатно от 2 тонн.

Тел: 8-923-383-1575, 8-913-352-2456

Извещение

от 05 сентября 2019 г. с.Кунгуртут

Администрация Тере-Хольского кожууна информирует о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:19:0102001:150 из земель населенных пунктов, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Тере-Хольский кожуун, с. Кунгуртут, ул. Полевая, д. 32, с общей площадью 1500 кв.м., с разрешенным использованием – для индивидуального жилищного строительства.

Заинтересованные в предоставлении зе-

мельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Тере-Хольский кожуун, с. Кунгуртут, ул. Комсомольская, д. 64, с понедельника по четверг с 9 до 15 часов, администрации Тере-Хольского кожууна.

Главный специалист отдела земельных и имущественных отношений администрации Тере-Хольского кожууна Сундуй А.А.

Для размещения рекламы, объявлений и поздравлений

в газеты «ШЫН», «ТУВИНСКАЯ ПРАВДА»

обращаться в рекламный отдел по адресу:

г. Кызыл, ул. Красноармейская, д.100, 3 этаж, каб 309.

Тел: 8(39422)2-18-10, 3-39-45, 8-999-179-8532

E-mail: reklamashyn@mail.ru

солуннун сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Үндүрүлгениң тиражы: 4100

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар
В.Э. Чанзан.
Редактор К.К. Монгуш.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.
Үндүрүкчү редактор М.О. Ондар — 2-17-91.

Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш,
А.К. Ооржак. — 2-17-94
Корректорлар В.О. Куулар,
Ч.Н. Мачык. — 2-17-94

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хай-гаарал талазы-биле федералдыг албаннун Тыва Республика талазы-биле эргелели «ШЫН» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээ. Херечилелдин дугавы — ПИ №1717-00068.

Солуну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш еске-даа фактылары дөңсөөдүрүлгелери дээш авторлар боттары харылаар.

Чагыдылга индекс: хуу жижилерге — П6855, организацияларга — П6860
Солун неделяда үш каттап үнөр. Хемчээли 2 парлаан ама.
Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 18.00, херек кырында — 20.00.
Солун келбейн барганда, 2-18-10 телефонче долгаар.